

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН ГЕОГРАФИЯ ЖАМИЯТИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Чўл зонаси ландшафтлари
ресурсларидан самарали
фойдаланишнинг географик асослари

“БАРКАМОЛ АВЛОД ЙИЛИ” ВА ГЕОГРАФИЯ
КАФЕДРАСИНИНГ 30 ЙИЛЛИГИГА
БАҒИШЛАНГАН

РЕСПУБЛИКА ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ, АМАЛИЙ
КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛЛАРИ

Бухоро, 1 май 2010 йил

15.	Наврўззода Б.Н., Ибрагимов Н.С. Саёҳатгоҳлар - интеграциялашган маҳсулот бирлиги.....	76
16.	Боймирзаев К.М., Солиев И.Р. Марказий Фарғона чўлларида антропоген омил таъсирида содир бўлаётган ландшафт-экологик ўзгаришлар.....	81
17.	Мелиев Б.А., Сафаров Э.Ю., Эгамбердиев А. Географик ахборот тизимлари ёрдамида ландшафт-геокимёвий районлаштириш.....	84
18.	Ҳасанов И.А. Ўзбекистон чўл зонасининг аридлик коэффициенти.....	87
19.	Ходжаева Г.А., Нуранов М.З., Кожобаев С. Город в пустыне.....	91
20.	Аденбаев Б.Е., Айтбаев Д.П. Ирригационные системы и динамика водозабора для целей орошения в Республике Каракалпакстан.....	94
21.	Юнусов Р., Умаров К., Шарипов О. Жануби-Ғарбий Қизилқум яйловларида ўсадиган озуқабоп ўсимликларнинг агробиологик таснифи.....	98
22.	Назаров И.К., Аллаёров И.Ш. Географик башорат – иқтисодий ва ижтимоий тараккиётни режалаштиришнинг илмий асоси	102
23.	Файзиев А.Ф. Қандим ва Денгизқўл мавзеларидаги нодир ўсимликларнинг муҳофазасига доир мулоҳазалар.....	108
24.	Тошов Х.Р., Мирзаева И.Э. Бухоро вилоятида атмосфера ёғинларининг микдорий ва мавсумий тақсимланиши	110
25.	Ҳайитов Ё.Қ. Атроф-муҳит муҳофазасида нодавлат ва нотижорат ташкилотларнинг ўрни.....	113
26.	Қодиров А.А. Ўзбекистон чўл худудларининг иқтисодий географик ўрганилиш тарихидан.....	116

Ўзбекистон экологик ҳаракати Бухоро вилояти бўлинмаси ҳам ўз атрофига мутахассис ва олимларни уюштирган ҳолда атроф-муҳит муҳофазаси борасида изчиллик билан фаолият олиб бормокда.

Вилоятимизда Халқаро «Сув», «Ер», «Биологик хилма-хилликни сақлаш», «Чўлланишга қарши кураш», «Умумжаҳон атроф-муҳитни муҳофаза қилиш» кунларига ҳамда «Баркамол авлод» йили дастури асосида ўтказилган экологик тадбирлар атроф-муҳит муҳофазасида ўзининг ижобий самарасини бериб келмокда. Чунки катор йиллар давомида атроф-муҳит муҳофазаси билан узлуксиз шуғулланиб келаётган бой тажрибага эга бўлган, таникли устоз олимларимиздан И.К.Назаров, С.Б.Бўриев, У.Т.Тожиев, С.Б.Бакоевларнинг экологик тадбирларда фаол иштирок этишлари, кизикарли, мазмунли маърузалар баҳс-мунозаларга сабаб бўлиб атроф-муҳит муҳофазаси ечимларида ижобий натижалар бермокда.

Ўйлаймизки, «Баркамол авлод» йили муносабати билан ташкил этилган илмий-амалий конференциялар, семинарлар, давра суҳбатлари албатта ёшларимизда экологик онг, экологик маданиятни юксалтиришда дастуриамал бўлиб хизмат қилади.

ЎЗБЕКИСТОН ЧЎЛ ХУДУДЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИК ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИДАН

Қодиров А.А. (БухДУ)

Республикамиз худудининг етмиш фоиздан ортиқроқ майдони чўл ва чалачўллар зонасига тўғри келади. Ушбу худудлар мамлакат халқ хўжалигининг таркиб топишида ўзига хос аҳамият касб этиб келган. Шунинг учун ҳам бу худудларни халқ хўжалигининг турли соҳаларини ривожлантириш мақсадларида кенг қамровли тадқиқ этишга катта эътибор қаратилган. Ана шундай тадқиқотлар сирасига географик хусусан, иқтисодий географик тадқиқотларни ҳам киритиш мумкин.

Ўрта Осиё ва унинг ажралмас қисми ҳисобланган республикамиз худуди XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб худудий жиҳатдан кенг қамровли тадқиқ этила бошланди. Бу давр

тадқиқотлари умумгеографик хусусиятлари билан ажралиб турар эди. Айниқса геологик, геоморфологик, метеорологик, гляциологик, геоботаник ва зоогеографик жиҳатдан олиб борилган тадқиқотлар натижасида улкан илмий ҳамда амалий аҳамиятга молик маълумотлар тўпланган. Ушбу тадқиқотлардан кўзланган мақсад ўлка худудининг табиий географик шароити ҳамда ресурсларидан хўжаликни худудий ташкил этишда фойдаланиш эканлигини назарда тутадиган бўлсак, иқтисодий географик тадқиқотлар бўйича илк қадамларнинг кўйилиши айнан шу даврга бориб тақалади.

XX аср бошларига келиб ўлкамиз худудининг, хусусан чўл зонасининг ер-сув, иқлим ва ўсимлик ресурсларини ўрганишга катта эътибор берилди. Бундан кўзланган мақсад Чор Россиясининг чекка ўлкаси бўлган Ўрта Осиёнинг асосий хўжалик тармоғи бўлмиш пахтачиликни ривожлантириш ҳамда кишлок хўжалигининг хомашё етказиб берувчи бошқа тармоқларини шакллантиришдан иборат эди. Ана шу эҳтиёж туфайли географик тадқиқотларнинг мазмун-моҳияти ва ундан кўзланган мақсад ҳам ўзгариб борган. Натижада махсус ихтисослашган илмий дастур асосида анча мукамал ва тизимли тадқиқотлар олиб борила бошланган. Айрим географик районларни чуқур микдорий таҳлил қилиш, уларни карталаштириш, ҳамда иқтисодий салоҳиятини аниқлаш бош масалага айланган. Худудларнинг кишлок хўжалиги нуктаи –назардан имкониятларини аниқлаш ва баҳолашга катта эътибор қаратилган. Бу борада кишлок хўжалиги тажриба станциялари (Тошкент, Мирзачўл, Андижон, Зарафшон, Фарғона), Россия ер тузиш ва деҳқончилик бошқармаси қошидаги “Ерлар ҳолатини яхшилаш бўлими”, гидрометрик бўлинма, Туркистон Ҳарбий топография бўлими, Россия География жамиятининг Туркистон бўлими олимлари томонидан олиб борилган тадқиқотлар натижаларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Ушбу муассасаларда фаолият олиб борган олимларнинг илмий фаолияти халқ хўжалигининг долзарб вазифалари – ер тузиш, обикор деҳқончилик ва яйлов хўжалигини ривожлантириш, ер ости бойликларини излаб топиш, ер-сув ресурсларини баҳолаш ҳамда

карталаштириш каби масалалар билан боғлиқ бўлган. 1906-1918-йилларда нашр қилинган “Туркистон қишлоқ хўжалиги” журналида қишлоқ хўжалиги соҳасида олиб борилган тадқиқот натижалари ёритиб борилган (Раҳимбеков, Донцова, 1982). Бундай маълумотлар ўз навбатида республикамиз ҳудудида XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб олиб борилган иқтисодий географик тадқиқотлар учун манба вазифасини ўтаган.

Ўтган асрнинг 20-йилларида олиб борилган тадқиқот натижаларида Ўрта Осиё ва республикамиз иқтисодий географияси ҳамда ҳудудий иқтисодиётига оид маълумотларни кўриш мумкин. Ўрта Осиё ҳудудининг табиати, табиий шароити ва табиий ресурсларини ўрганиш ва баҳолаш асосида табиий географик районлаштиришга алоҳида эътибор берилган. Ушбу йўналишдаги тадқиқот натижаларини Г.Н.Черданцев (1922, 1928) В.М.Четиркин ва Ю.И.Пославский (1926) каби олимларнинг ишларида кўриш мумкин. Кейинчалик республикамизда иқтисодий география илмий мактаби ҳамда қишлоқ хўжалиги географияси йўналишининг шаклланишида юқорида номлари зикр этилган олимларнинг ҳиссаси катта бўлган. Шу тарзда мамлакатимизда иқтисодий географиянинг қишлоқ хўжалиги географияси йўналиши дастлаб табиий географик тадқиқотлар негизида, яъни қишлоқ хўжалиги мақсадларида табиий географик районлаштириш билан боғлиқ ҳолда шакллана бошлаган. Ушбу тадқиқотлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини оқилона жойлаштириш ва ҳудудий ташкил этишнинг илмий асоси сифатида эътироф этилган. Кейинчалик мазкур йўналишда олиб борилган изланишлар натижасида иқтисодий географик районлаштириш амалга оширилган.

Иқтисодий географик тадқиқотларнинг XX аср 30-йилларидаги ривожланиши табиий шароит ва унинг имкониятлари, табиий ресурслар, уларнинг янги қонлари ҳамда захираларини ўрганиш бўйича олиб борилган экспедициялар ва бу борада ўтказилган илмий анжуманлар билан боғлиқ бўлган. Жумладан, бундай тадқиқотлар мамлакатимизнинг чўл зонасида жойлашган Жануби-Ғарбий

Қизилқумда (И.И.Гранитов раҳбарлигида), Қорақалпоғистон ҳамда унинг Устюрт қисмида амалга оширилган. Натижада чўл зонасининг экологик шароити ва қишлоқ хўжалик имкониятлари, шунингдек фойдали қазилмаларни излаш бўйича самарали ишлар амалга оширилган. 1933 йилда республикамизда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш мавзусида дастлабки илмий анжуман ўтказилган (Солиев, Маҳмадалиев 1996).

Иккинчи жаҳон уруши йиллари (1941-1945) 30-йилларда бошланган тармоқ ва комплекс географик тадқиқотлар давом эттирилди. Бундай тадқиқотлар сирасига Жанубий Қизилқум (1943) ва Устюрт (1944-1945) комплекс экспедицияларини киритиш мумкин. Ушбу тадқиқотлардан кўзланган мақсад қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини жойлаштириш ҳамда умумий иқтисодий районлаштириш масалаларини ҳал этишдан иборат бўлган. Бу ўз навбатида САГУ (кейинчалик ТошДУ, ҳозирги ЎзМУ) иқтисодий география кафедраси илмий йўналишини белгилаб берган ҳамда қишлоқ хўжалиги географияси соҳасида илмий мактаб шаклланиши учун пойдевор вазифасини ўтаган.

Ушбу давр тадқиқотлари сирасига гарчи табиий географик йўналишда бўлсада аҳамиятига кўра иқтисодий географик мазмун - моҳият касб этувчи айрим изланишлар натижаларини ҳам киритиш мумкин. Н.Л.Бабушкин томонидан республикамизнинг об-ҳаво ва иқлим шароитини қишлоқ хўжалиги нуқтаи назардан баҳолаш борасида амалга оширилган тадқиқот шундай изланишлар жумласига киради. Бундан ташқари Е.П.Коровин ва И.И.Гранитовларнинг 1944-1945-йилларда Қорақалпоқ Устюртини чорвачилик мақсадларида ўзлаштириш муаммоларини ҳал этиш бўйича уюштирилган экспедиция натижаларига бағишланган “Қарақалпақский Устюрт и перспективе его хозяйственного освоения” (1945) асарини ҳам шундай тадқиқотлар сирасига киритиш мумкин (Рахимбеков, 1970).

XX асрнинг 50-йилларида олиб борилган тадқиқотлар сирасига Фарғона, Қашқадарё, Сурхон-Шеробод ва Зарафшон водийси

худудларига уюштирилган экспедицияларни киритиш мумкин. Ушбу тадқиқотлар натижасида маҳаллий миллат вакилларида З.М.Акрамов, Р.А.Ҳодиев, Т.Тоғимов, Т.Раимов, Э.Тошбеков каби катор олимлар етишиб чиққан. Улар ичида З.М.Акрамовнинг чўл, тоғ ва тоғолди районларни ўзлаштириш, иқтисодий районлаштириш каби муаммолар устида олиб борган изланишлари алоҳида диққатга сазовордир (Солиев, Маҳамадалиев 1996).

З.М.Акрамовнинг 1974 йилда нашр этилган «Проблемы хозяйственного освоения пустынных и горно – предгорных территорий» монографиясининг биринчи боби республикамиз чўл худудларининг хўжалик мақсадларида ўзлаштирилиши, табиий ресурслари ва ишлаб чиқариш кучлари тараққиёти масалаларига бағишланган. Ушбу монографияда олим томонидан чўл худудлари ер-сув, иқлим, ўсимлик ресурслари ва фойдали қазилмаларининг хўжалик ихтисослашувига таъсири каби масалалар алоҳида-алоҳида таҳлил қилинган. Ишнинг учинчи боби республикамиз худудини хўжалик мақсадларида ўзлаштириш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва ишлаб чиқариш кучлари муаммоларига бағишланган. Бу ерда асосий эътибор сув танқислиги муаммоси, табиий ресурслардан самарали фойдаланиш ва муҳофаза қилиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви борасидаги мавжуд муаммоларга қаратилган. Монографиянинг тўртинчи бобида чўл, тоғ ва тоғолди районларини ўзлаштириш, иқтисодий районлаштириш муаммолари бўйича истикболда олиб бориладиган илмий-тадқиқот йўналишлари белгилаб берилган. Хусусан ишлаб чиқариш кучлари тараққиётини башоратлаш ҳамда унинг йўналишлари бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган.

З.М.Акрамов ТошДУ (ҳозирги ЎзМУ) иқтисодий география кафедрасининг мудирини (1970-1984), Ўзбекистон География жамияти президенти ҳамда Фанлар академияси қошидаги География бўлимидаги фаолияти давомида республикамиз худудини иқтисодий географик ўрганилишида катта ва самарали ишларни амалга оширган.

Чўл худудларини ўрганиш республикамизнинг иктисодчи географ олимлари Қ.Н.Абиркулов (1971), М.Расулов (1973), Ш.Б.Имомов (1983), К.И.Лапкин ва К.Н.Бедринцев (1987) кабиларнинг айрим тадқиқотларида ҳам ўз аксини топган.

XX асрнинг 70-80 йилларида чўл зонасининг иктисодий географик ўрганилиши ЎзФА қошидаги собиқ ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш кенгаши (СОПС) фаолияти ва бу муассасада тадқиқот олиб борган олимларнинг изланишлари билан боғлиқ бўлган. Кўрилаётган даврда кенгаш томонидан “Перспективы развития производительных сил Бухара-Навоийского (Кызылкумского) производственно-территориального комплекса” (1972) ҳамда “Экономический потенциал пустынь и полупустынь Узбекистана и пути его реализации” (1987, К.И.Лапкин ва К.Н.Бедринцевлар таҳрири остида) номли умумлашма китоблар нашр этилган.

Мустақиллик йилларида чўл худудларини иктисодий географик ўрганиш борасидаги тадқиқотлар энг аввало республикамизнинг сиёсий мустақиллиги ва айни даврдаги геоэкологик вазият ҳамда муаммо, хусусан чўлланиш муаммоси шунингдек мамлакат иктисодиётининг бозор муносабатларига ўтиши билан боғлиқ ҳолда олиб борилмоқда.

Дарҳақиқат, айни даврда барқарор ривожланишнинг асосий пойдевори бўлган иктисодий салоҳият биринчи навбатда мамлакатимиз худудларининг табиий ресурс имкониятларидан иктисодий мақсадларда самарали фойдаланишни тақозо қилади (Каримов, 1998). Бу борада чўллар республикамиз келажаги учун кенг имкониятларга эга бўлган худудлардир.

Республикамизда чўл зонасини иктисодий географик ўрганиш борасида истиқболда олиб бориладиган тадқиқотларда чўлланишга қарши курашнинг иктисодий чоралари, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳамда бу борада мамлакатимиз ҳукумати томонидан қабул қилинган дастурий ҳужжатлардаги кўрсатмалар ҳамда устивор йўналишлардан келиб чиқиш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараккиёт йўлида. 6-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 1998, - 430 бет.
2. Акрамов З.М. Проблемы хозяйственного освоения пустынных и горно-предгорных территорий. – Т.: Узбекистан, 1974. –176 с.
3. Рахимбеков Р.У. Из истории изучения природы Средней Азии. – Т.: Ўқитувчи, 1970. – 266 с.
4. Рахимбеков Р.У. Донцова З.Н. Ўрта Осиё табиатини географик ўрганиш тарихи - Т. Ўқитувчи 1982 - 200 б
5. Солиев А., Махамдалиев Р. Иқтисодий география асослари.-Т.: “Ўзбекистон”, 1996.

ЗАРАФШОН ДЕЛЬТАСИДАГИ ТАШЛАМА КЎЛЛАР ГИДРОБИОЛОГИЯСИ ВА БАЛИҚЧИЛИК МУАММОЛАРИ (БУХОРО ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА)

Ннёзов Д. С., Эргашева М. К. (БухДУ)

Ўзбекистоннинг кўпчилиқ худудларида инсон фаолияти таъсири натижасида шўрланган ерлар майдони борган сари кенгайиб бормокда. Бухоро вилоятида шўрланган тупроқлар 85-90% ни ташкил этади. Ерларнинг шўрланиш даражасини пасайтириш мақсадида шўр ювиш ишлари олиб борилади. Шўр ювиш натижасида ҳосил бўлган зах сувлар зовурлар тизими орқали йиғилиши оқибатида Бухоро вилояти худудида етгита кўл ҳосил бўлган. Булар: **Денгизкўл** - майдони 35 минг/га, сув ҳажми 1,8-2,0 млрд/м³, **Замонбобо ёки Тузкон кўли** - майдони 8,2 минг/га, умумий сув миқдори 250-300 млн/м³. **Қорақир** - 27 минг/га, сув ҳажми 150-200 млн/м³, **Оёқоғитма кўли** -14 минг/га, сув ҳажми 0,8-1,0 млн/м³, **Хадича кўли** - 6-8 минг/га, сув ҳажми 100-140 млн/м³, **Девхона кўли** - 1,3 минг/га, сув ҳажми 80-100 млн/м³, **Зикри кўли** - 2,0 минг/га, сув ҳажми 35-40 млн/м³. Мазкур кўлларнинг умумий майдони, тахминан 101 минг/га, сув ҳажми эса 3 - 4 млрд/м³ ни ташкил қилади.

Вилоятнинг асосий сув манбаи биринчи навбатда Аму-Бухоро машина канали (1965) бўлиб, I-навбати 60,3 м³/с, II- навбати 95,8

